

ks. Zbigniew Niemirski, Radom

STAROTESTAMENTALNE CYTATY I NAWIĄZANIA W LISTACH PROTOPAWŁOWYCH

Już w prostym oglądzie, jaki normalnie towarzyszy każdej lekturze, czynimy pewne „robocze” obserwacje. Dotyczą one wielu spraw. Od takiej ubogaconej lektury nie jest wolne czytanie Pisma św. W jej toku postrzegamy, że niektóre osoby czy miejsca powracają w różnych Księgach; czasem te powtórzenia dotyczą pewnych myśli czy wyrażań. Mówimy wówczas o cytatach - gdy teksty wracają niemal w dosłownym brzmieniu, bądź nawiązaniach - gdy są to jedynie aluzje, czasem trudne do wychycenia.

Analiza tych tekstów pozwala na wyprowadzanie bardzo interesujących wniosków. Zdradza literackie dziedzictwo autora, jego zainteresowania, kulturę literacką itd. Jeśli chodzi o teksty biblijne staje się pomocą przy datowaniu i pogłębionym badaniu teologii tychże.

Temu wszystkiemu podlega właściwie każda grupa Ksiąg biblijnych, okaże się bowiem, że i najstarsze sięgają do skarbcza tradycji ustnej itp. A skoro tak, to nie inaczej rzecz ma się z grupą pism, których autorem jest św. Paweł. Już pobieżna lektura jego Listów pokazuje, że nie stronił od sięgania do Ksiąg Starego Testamentu. Niniejszy artykuł nie stawia sobie za cel prezentację wszystkich aspektów zagadnienia - przekraczałoby to wymiary artykułu - ale pragnie stać się wstępnym przyczynkiem do dalszych badań. W tym celu zostaną przeprowadzone jedynie analizy statystyczne i wyprowadzone wstępne obserwacje szczegółowe. Oczywiście sama analiza statystyczna nie może dawać tu ostatecznych odpowiedzi. Musi być uzupełniona, jeszcze na gruncie słowa¹, związków frazeologicznych i zbiorów tematycznych.

Tabela wyjściowa (Tabela 1.) przedstawia pełny wykaz starotestamentowych odwołań w Listach powstałych przed Listem do Rzymian oraz w tymże Liście. Nie został uwzględniony w tym zestawieniu Drugi List do Tesaloniczan. Sprawa autorstwa i datacji tego pisma jest kwestią nader sporną i zdającą się być jeszcze daleko od ostatecznych rozwiązań². Pominięcie 2Tes nie wynika z faktu opowiedzenia się za nie-Pawłowym autorstwem tekstu, ale zdystansowaniem się od problemu. 2Tes jest pismem stosunkowo niewielkim objętościowo (46 wierszy) nieuwzględnienie go tutaj nie przynosi istotnych zmian w wynikach analizy statystycznej. Uwzględnienie zaś musiałoby powodować niepotrzebne zastrzeżenia w prowadzonych obserwacjach szczegółowych.

Starotestamentowe odwołania w Listach św. Pawła zostały zestawione w dwu grupach. Pierwszą stanowią cytaty bezpośrednie, które mają większe znaczenie dla obserwacji. Nie można jednak było pominąć starotestamentowych nawiązań. Apo-

stoł Narodów dość często czyni jedynie aluzje, bądź podejmuje starotestamentowe tematy bez odwoływania się do bezpośrednich cytatów. Są one o tyle ważne dla obserwacji, że w połączeniu z cytatami bezpośrednimi pozwalają pokazać Księgi, tematy, wątki, postacie i biblijne teksty, które w teologicznej refleksji Apostoła odgrywały rolę szczególną. Zestawienie tych odwołań w poszczególnych Listach pozwoli też wstępnie zauważyć jak przebiegały genetyczne procesy sięgania do Starego Testamentu w ogóle.

Po zestawieniu wykazu starotestamentowych nawiązań, dla przejrzystości, zestawienia dokonano w dwu tabelach, gdzie pierwsza dokonuje prezentacji bez odwoływania się do konkretnych Ksiąg Starego Testamentu, druga zaś ukazuje cytaty i odwołania w konkretnych starotestamentowych Księgach.

Tabela 1. Bezpośrednie cytaty i nawiązania do Starego Testamentu w Listach protopawłowych (kolejność Listów według kanonu nowotestamentalnego)

	cytaty bezpośrednie	nawiązania
List do Rzymian		Rdz 1,2; Iz 6,3
1,4		
1,17	Ha 2,4	
1,18		Iz 66,5
1,20		Mdr 13,1-9; Syr 17,8
1,23		Ps 106,20; Pwt 4,15-19; Mdr 12,24
1,27		Kpl 18,22
2,6	Ps 62,13	Hi 34,11; Syr 16,15; Jr 17,10; 32,19
2,17		Iz 48,1
2,24	Iz 52,5 (LXX); Ez 36,20. 23	Ps 50,6 (LXX); 116,11
2,29	Iz 1,18-20; Ps 51,6 (LXX); 116,11	
3,4	Koh 7,20; Ps 14,1-3 (LXX)	Pwt 30,6
	Ps 5,10 (LXX)	
3,10-18	Ps 10,7	Ps 10,7; 14,5.10; 140,4
3,13	Iz 59,7ns; Frz 1,16	
3,14	Ps 36,2	Ps 140,4
3,15-17	Ps 143,2	
3,18		
3,20	Rdz 15,6 (LXX)	
3,25	Ps 32,1	Kpl 16,12-15
3,30	Rdz 15,6	Pwt 6,4
4,3		
4,7-8		
4,9	Rdz 17,5	
4,10-12	Rdz 15,5	Rdz 17,10ns
4,13		Rdz 12,7; 18,18; 22,16-18
4,17		
4,18	Rdz 15,6	
4,19		Rdz 17,7
4,21		Rdz 18,14
4,22		
4,25		Iz 53,4-6.12
5,5		Ps 22,6
5,12	Wj 20,14-17; Pwt 5,18-21	Rdz 2,17; 3,1-19
6,12		Rdz 4,7
7,7		
7,10		Kpl 18,5

	cytaty bezpośrednie	nawiązania
Rz cd. 7,14		Ps 51,7
7,18		Rdz 6,5; 8,21
8,20		Rdz 3,7-19
8,32		Rdz 22,16
8,33		Iz 50,8
8,36	Ps 44,23	
9,4		Wj 4,22; 40,34
9,7	Rdz 21,12	
9,9	Rdz 18,10	
9,12	Rdz 25,23	
9,13	Ml 1,2ns	
9,15	Wj 33,19	
9,17	Wj 9,16	
9,18		Wj 7,3
9,20	Iz 29,16; 45,9	
9,21		Jr 18,6
9,25-26	Oz 1,9; 2,1,25	
9,27-28	Iz 10,22 (LXX)	
9,29	Iz 1,9 (LXX); 13,19	
9,32		Iz 8,14
9,33	Iz 8,14; 28,16	
10,5	Kpl 18,5	
10,6-7	Pwt 9,4; Ps 30,12-14; 107,26; Ba 3,29	
10,8	Pwt 30,14	
10,11	Iz 28,16	
10,13	Jl 3,5	
10,15	Iz 52,7	
10,16	Iz 53,1	
10,18	Ps 19,5	
10,19	Pwt 32,21	
10,20-21	Iz 65,1-2	
11,2	Ps 94,141	
11,3	1Krl 19,10.14	
11,4	1Krl 19,18	
11,8	Pwt 29,3; Iz 29,9	
11,9	Ps 69,23 (LXX)	
11,26	Iz 59,20 (LXX)	
11,27	Jr 31,33ns; Iz 27,9 (LXX)	
11,29		Lb 23,19
11,33	Iz 40,13	Hi 11,7ns; Ps 139,17
11,34	Iz 40,14 (LXX);	
11,35	Hi 41,13	
	Prz 3,7	
12,16	Prz 3,4	
12,17		

	cytaty bezpośrednie	nawiązania
Rz cd. 12,19	Kpl 19,18; Pwt 32,35; Prz 25,21 Prz 25,21	
12,20		
13,9	Wj 20,13-17; Pwt 5,17-21; Kpl 19,18	
14,11	Iz 45,23; 49,18	
15,3	Ps 69,10	
15,9	2Sm 22,50; Ps 18,50	
15,10	Pwt 32,43 (LXX)	
15,11	Ps 117,1	
15,12	Iz 11,1.10 (LXX); 42,4 Iz 52,15	
15,21		
16,19		Rdz 3,5
Pierwszy List do Koryntian		
1,19		
1,20	Iz 29,14; Ps 33,10 Iz 19,12; 38,18 (LXX); 44,25	
1,21		
1,31	Jr 9,22ns	Mdr 13,1-9
2,9	Iz 64,3; Jr 3,16; Syr 1,10	
2,10		
2,16	Iz 40,13 (LXX)	Dn 2,22
3,19	Hi 5,12-13	
3,20	Ps 94,11 (LXX)	
5,1		
5,5		Kpl 18,7ns; 20,11; Pwt 27,20
5,7		Hi 2,7
5,8		Wj 12, 15.19.21; 13,7
5,13	Pwt 13,6; 17,7; 19,19; 22,24; 24,7	Wj 12,15-20
6,2		
6,3		
6,16	Rdz 2,24	Mdr 3,8; Dn 7,18.22.27
9,9	Pwt 25,4	Iz 24,21
9,13		
10,1		
10,3		Lb 18,8.21; Pwt 18,1-3
10,4		Wj 13,21; 14,22; Ps 78,13ns
10,5		Wj 16,4.35; Pwt 8,3; Ps 78,24
10,6		Wj 17,6; Lb 20,7-11; Ps 78,15
10,7	Wj 32,6	Lb 14,16
10,8		Lb 11,4.34
10,9		
10,10		Lb 25,1.9
		Lb 21,5ns
		Wj 16,2ns; Lb 14,2.26; 17,6-14

	cytaty bezpośrednie	nawiązania
<p>1Kor cd. 10,18 10,20 10,21 10,22 10,26 11,7 11,8 11,9 11,25 13,7 14,5 14,16 14,21 14,25 14,34 15,25 15,27 15,32 15,38 15,45-47 15,49 15,54 15,55 16,13</p>	<p>Ps 106,37 Ml 1,7.12 Pwt 32,31 Ps 24,1</p> <p>Iz 28,11ns Iz 45,14; Za 8,23</p> <p>Ps 110,1 Ps 8,7 Iz 22,13</p> <p>Rdz 2,7</p> <p>Iz 25,8 Oz 13,4 (LXX)</p>	<p>Kpl 7,6.15; Pwt 18,1-4; 19,8.4</p> <p>Rdz 1,27 Rdz 2,22ns Rdz 2,18; 6,2 Jr 31,31 Prz 10,12 Lb 11,29 1Krn 16,36; Ne 8,6</p> <p>Rdz 3,6</p> <p>Rdz 1,11</p> <p>Rdz 5,3</p> <p>Ps 31,25 (LXX); Iz 1,7</p>
<p>Drugi List do Koryntian 3,3</p> <p>3,7 3,10 3,13 3,14 3,16 3,18 4,6 4,13 6,2 6,9 6,11 6,14 6,16 6,17</p> <p>6,18</p>	<p>Wj 24,12;34,1; Ez 11,19;36,26; Jr 31,33</p> <p>Ps 116,10 (LXX) Iz 49,8</p> <p>Kpl 26,11ns; Ez 27,37 Iz 52,11;Jr 51,45; So 3,20(LXX) 2Sm 7,14; Jr 31,9; Iz 43,6; Am 3,13 (LXX)</p>	<p>Wj 32,16; 34,29ns Wj 34,29-35 Wj 34,33-35 Iz 6,10 Wj 34,34 Wj 16,7.10; 24,17 Rdz 1,3</p> <p>Ps 118,17ns Ps 119,32 Pwt 22,10</p>

	cytaty bezpośrednie	nawiązania
<p>2Kor cd. 8,12</p> <p>8,15</p> <p>8,21</p> <p>9,6</p> <p>9,7</p> <p>9,9</p> <p>9,10</p> <p>10,5</p> <p>10,17</p> <p>11,2</p> <p>11,3</p> <p>11,24</p> <p>12,7</p> <p>12,9</p> <p>13,1</p>	<p>Wj 16,8</p> <p>Prz 3,4 (LXX)</p> <p>Prz 22,8 (LXX)</p> <p>Ps 112,9</p> <p>Iz 55,10;</p> <p>Oz 10,12 (LXX)</p> <p>Jr 9,22ns</p> <p>Pwt 19,15</p>	<p>Prz 3,27</p> <p>Prz 11,24</p> <p>Iz 2,12-17</p> <p>Iz 49,14-21;50,1;54,1-10;62,4;</p> <p>Jr 2,1-7; 3,1-25; 31,32; 51,5;</p> <p>Ez 16,7-14; Oz 2,18.21</p> <p>Rdz 3,1-4.13</p> <p>Pwt 25,3</p> <p>Lb 33,55; Wj 28,24</p> <p>Iz 40,29</p>
<p>List do Galatów</p> <p>1,15</p> <p>2,6</p> <p>2,16</p> <p>3,6-9</p> <p>3,10</p> <p>3,11</p> <p>3,12</p> <p>3,13</p> <p>3,14</p> <p>3,16</p> <p>3,17</p> <p>3,20</p> <p>4,22</p> <p>4,23</p> <p>4,24</p> <p>4,25</p> <p>4,27</p> <p>4,30</p> <p>5,14</p> <p>6,16</p>	<p>Iz 49,1; Jr 1,5</p> <p>Ps 143,2 (LXX)</p> <p>Rdz 15,6; 12,3; 18,18</p> <p>Pwt 27,26</p> <p>Ha 2,4</p> <p>Kpl 18,5</p> <p>Pwt 21,23</p> <p>Rdz 12,7; Rdz 22,17</p> <p>Iz 54,1</p> <p>Rdz 21,10.12</p> <p>Kpl 19,18</p>	<p>Pwt 10,17</p> <p>Rdz 17,10-14. 23-27</p> <p>Iz 43,3; Jl 3,1ns</p> <p>Wj 12,40</p> <p>Pwt 6,4</p> <p>Rdz 16,1-16; 21,1-7</p> <p>Rdz 17,6</p> <p>Wj 19,20</p> <p>Rdz 16,1</p> <p>Ps 125,4ns</p>

	cytaty bezpośrednie	nawiązania
<p>List do Filipian</p> <p>1,19 2,10 2,11 2,15 2,16 4,3 4,18</p>	<p>Hi 3,16 (LXX) Iz 45,23 Iz 45,23 Pwt 32,5 Iz 49,4; 65,23 (LXX) Wj 32,32; Ps 69,9</p>	<p>Rdz 8,21; Wj 29,18</p>
<p>Pierwszy List do Tesaloniczan</p> <p>2,4 2,16 4,5 4,6 4,8 4,9 5,3 5,8 5,15 5,22</p>	<p>Jr 11,20 Rdz 15,16; Dn 8,23 Jr 10,25; Ps 79,6 Ez 36,27; 37,14 Iz 59,17; Mdr 5,18ns</p>	<p>Ps 94,1 Jr 31,33 Jr 4,31 Prz 20,22 Hi 1,1.8; 2,3</p>
<p>List do Filemona</p>		

Tabela 2. Analiza ilościowa starotestamentalnych cytatów w Listach protopawłowych (Porządek chronologiczny)

	1Tes	1Kor	Flp	Ga	2Kor	Rz
Rozdz. 1.						
Ilość wierszy w rozdziale	10	31	30	24	24	32
Ilość wierszy cytujących ST		3	1	1		1
Ilość cytowanych miejsc ST		6	1	2		1
Ilość wierszy nawiązujących do ST						
Ilość miejsc ST, do których nawiązuje Paweł		1				5
Suma cytujących wierszy i cytowanych miejsc		1				9
	-/-	4/7	1/1	1/2	-/-	6/10
Rozdz. 2.						
Ilość wierszy w rozdziale	20	16	30	21	17	29
Ilość wierszy cytujących ST	2	2	4	1		2
Ilość cytowanych miejsc ST	3	4	5	1		3
Ilość wierszy nawiązujących do ST						
Ilość miejsc ST, do których nawiązuje Paweł		1		1		2
Suma cytujących wierszy i cytowanych miejsc		1		1		7
	2/3	3/5	4/5	2/2	-/-	4/10
Rozdz. 3.						
Ilość wierszy w rozdziale	13	23	21	29	18	31
Ilość wierszy cytujących ST		2		7	1	11
Ilość cytowanych miejsc ST		2		9	5	12
Ilość wierszy nawiązujących do ST						
Ilość miejsc ST, do których nawiązuje Paweł				4	6	2
Suma cytujących wierszy i cytowanych miejsc				6	8	2
	-/-	2/2	-/-	11/15	7/13	13/14

	1Tes	1Kor	Flp	Ga	2Kor	Rz
Rozdz. 4.						
Ilość wierszy w rozdziale	18	21	23	31	18	25
Ilość wierszy cytujących ST	2		1	2	1	7
Ilość cytowanych miejsc ST	4		2	2	1	6
Ilość wierszy nawiązujących do ST						
Ilość miejsc ST, do których nawiązuje Paweł	2		1	4	1	6
Suma cytujących wierszy i cytowanych miejsc	2		2	5	1	7
	4/6	-/-	2/4	6/7	2/2	13/13
Rozdz. 5.						
Ilość wierszy w rozdziale	28	13		26	21	21
Ilość wierszy cytujących ST	1	1		1		
Ilość cytowanych miejsc ST	2	5		1		
Ilość wierszy nawiązujących do ST						
Ilość miejsc ST, do których nawiązuje Paweł	3	4				2
Suma cytujących wierszy i cytowanych miejsc	4	7				3
	4/6	5/12		1/1	-/-	2/3
Rozdz. 6.						
Ilość wierszy w rozdziale		20		18	18	23
Ilość wierszy cytujących ST		1			3	
Ilość cytowanych miejsc ST		1			10	
Ilość wierszy nawiązujących do ST						
Ilość miejsc ST, do których nawiązuje Paweł		2		1	4	1
Suma cytujących wierszy i cytowanych miejsc		3		1	5	1
		3/4		1/1	7/15	1/1

	1Tes	1Kor	Flp	Ga	2Kor	Rz
Rozdz. 7.						
Ilość wierszy w rozdziale		40			16	25
Ilość wierszy cytujących ST						1
Ilość cytowanych miejsc ST						2
Ilość wierszy nawiązujących do ST						
Ilość miejsc ST, do których nawiązuje Paweł						3
Suma cytujących wierszy i cytowanych miejsc						4
		-/-			-/-	4/6
Rozdz. 8.						
Ilość wierszy w rozdziale		13			24	39
Ilość wierszy cytujących ST					1	1
Ilość cytowanych miejsc ST					2	1
Ilość wierszy nawiązujących do ST						
Ilość miejsc ST, do których nawiązuje Paweł					2	3
Suma cytujących wierszy i cytowanych miejsc					1	3
		-/-			3/3	4/4
Rozdz. 9.						
Ilość wierszy w rozdziale		27			15	33
Ilość wierszy cytujących ST		1			3	13
Ilość cytowanych miejsc ST		1			4	15
Ilość wierszy nawiązujących do ST						
Ilość miejsc ST, do których nawiązuje Paweł		1			1	3
Suma cytujących wierszy i cytowanych miejsc		2			1	7
		2/3			4/5	16/22

	1Tes	1Kor	Flp	Ga	2Kor	Rz
Rozdz. 10. Ilość wierszy w rozdziale		33			18	21
Ilość wierszy cytujących ST Ilość cytowanych miejsc ST		5			1	12
Ilość wierszy nawiązujących do ST Ilość miejsc ST, do których nawiązuje Paweł		5			1	14
Suma cytujących wierszy i cytowanych miejsc		10			1	
		20			1	
		15/25			2/2	12/14
Rozdz. 11. Ilość wierszy w rozdziale		34			33	36
Ilość wierszy cytujących ST Ilość cytowanych miejsc ST						9
Ilość wierszy nawiązujących do ST Ilość miejsc ST, do których nawiązuje Paweł					-3	12
Suma cytujących wierszy i cytowanych miejsc		4			1	2
		5			2	2
		4/5			3/12	11/14
Rozdz. 12. Ilość wierszy w rozdziale		31			21	21
Ilość wierszy cytujących ST Ilość cytowanych miejsc ST						4
Ilość wierszy nawiązujących do ST Ilość miejsc ST, do których nawiązuje Paweł						6
Suma cytujących wierszy i cytowanych miejsc					2	
					3	
		-/-			2/3	4/6

	1Tes	1Kor	Flp	Ga	2Kor	Rz
Rozdz. 13.						
Ilość wierszy w rozdziale		13			13	14
Ilość wierszy cytujących ST					1	1
Ilość cytowanych miejsc ST					1	3
Ilość wierszy nawiązujących do ST						
Ilość miejsc ST, do których nawiązuje Paweł		1				
Suma cytujących wierszy i cytowanych miejsc		1				
		1/1			1/1	1/3
Rozdz. 14.						
Ilość wierszy w rozdziale		40				13
Ilość wierszy cytujących ST		2				1
Ilość cytowanych miejsc ST		3				2
Ilość wierszy nawiązujących do ST						
Ilość miejsc ST, do których nawiązuje Paweł		3				
Suma cytujących wierszy i cytowanych miejsc		4				
		5/7				1/2
Rozdz. 15.						
Ilość wierszy w rozdziale		58				33
Ilość wierszy cytujących ST		7				6
Ilość cytowanych miejsc ST		7				8
Ilość wierszy nawiązujących do ST						
Ilość miejsc ST, do których nawiązuje Paweł		5				
Suma cytujących wierszy i cytowanych miejsc		5				
		12/12				6/8

	1Tes	1Kor	Flp	Ga	2Kor	Rz
Rozdz. 16.						
Ilość wierszy w rozdziale		24				27
Ilość wierszy cytujących ST						
Ilość cytowanych miejsc ST						
Ilość wierszy nawiązujących do ST						
Ilość miejsc ST, do których nawiązuje Paweł		1				1
Suma cytujących wierszy i cytowanych miejsc		2				1
		1/2				1/1
PODSUMOWANIE						
Ilość wierszy w Księdze	89	440	104	149	258	423
Ilość wierszy cytujących ST	5 (5,6%)	24 (5,4%)	6 (5,7%)	12 (8,0%)	11 (4,2%)	69 (16,3%)
Ilość cytowanych miejsc ST	9	34	8	16	24	85
Ilość wierszy nawiązujących do ST						
Ilość miejsc ST, do których nawiązuje Paweł	10 (11,2%)	57 (12,9%)	7 (6,7%)	22 (14,7%)	31 (12,0%)	99 (23,4%)
Suma wierszy cytujących i nawiązujących do ST	15	84	10	28	56	131
	15 (16,8%)	81 (18,4%)	13 (12,5%)	34 (22,8%)	42 (16,2%)	168 (39,7%)

Obserwacje szczegółowe

Chronologiczne zestawienie Listów pokazuje stałą tendencję wzrostową do sięgania przez Pawła do Ksiąg Starego Testamentu. Nie jest to proces, który wskazuje na jakąś skokową tendencję, można nawet zauważyć regres między 1 a 2Kor. Jednakże duży i to skokowy wzrost widać w zestawieniu pierwszych pięciu Listów z Rz. Tu w każdym wierszu z danymi procentowymi widać przeciętnie dwukrotny wzrost.

Bardzo ciekawie prezentuje się także procentowy stosunek Ga do pozostałych Listów (bez Rz). Również i w tym Liście łatwo zauważyć wyższe procentowe wartości starotestamentalnych cytatów i nawiązań. Biorąc już w tym miejscu pod uwagę fakt, że Ga w jakiś sposób przygotowuje zasadnicze tematy, które w bardziej systematyczny i spokojny sposób zaprezentuje Rz, jako testament i podsumowanie pierwszego okresu działalności we wschodniej części Imperium oraz przygotowanie do planowanej misji na zachodzie, proces pogłębienia refleksji o zakorzenienie jej w Starym Testamencie staje się zrozumiałą³ Ważną sprawą, która zmusza do postawienia pytania o przedchrześcijańską i chrześcijańską formację Pawła jest fakt cytatów Starego Testamentu, które są bądź zaczerpnięte bezpośrednio z Septuaginty, bądź z niej nie pochodzą i co ważne nie powielają innych znanych obecnie wersji greckiej Starego Testamentu. Kolejnym krokiem w analizie statystycznej jest w oparciu o zestawienie Tabeli 3.1 analiza ilościowa cytatów i nawiązań z Ksiąg Starego Testamentu w Listach protopawłowych.

	1Tes	1Kor	Flp	2Kor	Ga	Rz	cytaty	cytaty i nawiązania	cytaty bez Rz	cytaty i nawiązania bez Rz
Ne cytaty i nawiązania		1						1		1
cytaty										
Księgi histor. cytaty i nawiązania		2		1		3 50,0%		6 1,9%		3
cytaty				1		3 75,0%	4 2,4%		1	
Ps cytaty i nawiązania	2	10	1	4	2	24 55,8%		43 14,1%		19
cytaty	2	6	1	2	1	19 63,3%	30 18,0%		11	
Hi cytaty i nawiązania	2	2	1			2		7		5
cytaty		1	1			1	3	2		
Prz cytaty i nawiązania	1	1		4		4		10		6
cytaty				2		3	5	2		
Koh cytaty i nawiązania						1		1		
cytaty						1	1			
Mdr cytaty i nawiązania	1	2				3		6		3
cytaty	1						1	1		
Syr cytaty i nawiązania		1				2		3		1
cytaty		1					1	1		
Ba cytaty i nawiązania						1		1		
cytaty						1	1			

	1Tes	1Kor	Flp	2Kor	Ga	Rz	cytaty	cytaty i nawiązania	cytaty bez Rz	cytaty i nawiązania bez Rz
Księgi dydaktyczne bez Ps cytaty i nawiązania	4	6	1	4		13 46,4%		28 9,2%		15
cytaty	1	2	1	2		6 50,0%	1 27,2%		6	
Iz cytaty i nawiązania	1	13	3	11	3	29		60		31
cytaty	1	10	3	4	2	24	44		20	
Jr cytaty i nawiązania	4	3		8	1	4		20		16
cytaty	2	2		4	1	1	10		9	
Ez cytaty i nawiązania	2			4		1		7		6
cytaty	2			3		1	6		5	
Dn cytaty i nawiązania	1	2						3		3
cytaty	1						1		1	
Księgi Proroków Większych cytaty i nawiązania	8	18	3	23	4	34 37,7%		90 29,2%		56
cytaty	6	12	3	11	3	26 42,6%	61 36,7%		35	
Oz cytaty i nawiązania		2		2		2		6		4
cytaty		1		1		2	4		2	
Jl cytaty i nawiązania					1	1		2		1
cytaty						1	1			

	1Tes	1Kor	Flp	2Kor	Ga	Rz	cytaty	cytaty i nawiązania	cytaty bez Rz	cytaty i nawiązania bez Rz
Am cytaty i nawiązania				1				1		1
cytaty				1			1		1	
Ha cytaty i nawiązania					1	1		2		1
cytaty					1	1	2		1	
So cytaty i nawiązania				1				1		1
cytaty				1			1		1	
Za cytaty i nawiązania		1						1		1
cytaty		1					1		1	
Ml cytaty i nawiązania		1				1		2		1
cytaty		1				1	2		1	
Księgi Proroków Mniejszych cytaty i nawiązania		4		4	2	5 33,3%		15 4,9%		10
cytaty		3		3	1	5 41,6%	12 7,2%		7	
PODSUMOWANIE cytaty i nawiązania	15 4,9%	81 26,6%	9 2,9%	53 17,4%	26 8,5%	120 39,4%		304 100%		184 60,5%
cytaty	9 5,4%	33 19,8%	7 4,2%	24 14,4%	15 9,0%	78 46,9%	166 100%		88 53,0%	

Obserwacje szczegółowe

Spośród wszystkich Ksiąg Starego Testamentu Paweł cytuje 19, zaś nawiązuje do 27. Jest to w sumie 166 cytatów bezpośrednich i 304 nawiązania wraz z cytataми. Najczęściej sięga do Pięcioksięgu, są to 122 cytaty z nawiązaniem (40,1%) oraz 47 cytatów bezpośrednich (28,3%). Drugą grupę stanowią Księgi prorockie w ogóle: 105 cytatów i nawiązań (34,%) oraz aż 73 cytaty bezpośrednie (43,3%) - jest to największa ilość cytatów bezpośrednich. Trzeba tu jednak wyróżnić grupę Proroków Większych: 90 cytatów i nawiązań (29,6%) w tym 61 cytatów (36,7%). W grupie Ksiąg prorockich zdecydowanie na czoło wybija się Księga Izajasza: 44 cytaty bezpośrednie (26,5%) oraz 60 cytatów i nawiązań (19,7%). Kolejną grupą, do której sięga Paweł to Księgi dydaktyczne: 71 cytatów z nawiązaniem (23,3%), gdzie 42 (25,3%) stanowią cytaty bezpośrednie. W tej grupie wyróżnia się Księga Psalmów: 43 cytaty i nawiązania (14,1%), a tu 30 cytatów (18,0%). Zupełnie marginalnie jawią się Księgi historyczne: 6 cytatów i nawiązań (1,9%), a tu 4 cytaty bezpośrednie (2,4%). Obraz jest więc dość zróżnicowany. Trzeba z tych wyszczególnień wyeksponować te Księgi, bądź grupy, które wysuwają się na czoło.

Najwięcej cytatów z nawiązaniem - Pięcioksiąg 122 (40,1%), najwięcej cytatów bezpośrednich - grupa Ksiąg prorockich: 73 (43,3%), choć tu są to przede wszystkim Prorocy Więksi: 61 (36,7%), a spośród nich Izajasz: 44 cytaty bezpośrednie (26,5%) - 60 cytatów i nawiązań (19,7%).

Zaobserwowaną w tabeli poprzedniej tendencję do wzrastania ilości starotestamentalnych cytatów bezpośrednich należy obecnie uzupełnić odpowiedzią na pytanie, czy zaobserwowany porządek ilościowy w obrębie wszystkich Listów protopawłowych utrzymuje się w najmłodszym z nich, a zarazem najbardziej doktrynalnie bogatym, Liście do Rzymian. W każdej z podanych w punkcie pierwszym obserwacji utrzymuje się i tu ten sam porządek. Najwięcej cytatów i nawiązań w Rz pochodzi z Pięcioksięgu (41) przy 19 cytatach bezpośrednich; najwięcej cytatów bezpośrednich pochodzi z Ksiąg prorockich (39), gdzie Prorocy Więksi to aż 34 cytaty, a na pierwszym miejscu znajduje się Księga Izajasza: 29 cytatów i nawiązań, gdzie aż 24 - to cytaty bezpośrednie. Ilościowo do Iz zbliża się Księga Psalmów (24 cytaty i nawiązania oraz 19 cytatów bezpośrednich).

Z grupy Pięcioksięgu najczęściej przywoływaną Księgą jest Rdz (42 cytatów i nawiązań oraz 15 cytatów bezpośrednich) oraz Pwt (30 nawiązań i cytatów oraz 18 cytatów bezpośrednich). Warto też zauważyć, że przy niewielkiej ilości bezpośrednich cytatów (9) aż 21 razy (w sumie 30) nawiązuje Paweł do Wj.

W stosunku do Ga daje się zauważyć w Rz szczególny wzrost nawiązań i cytatów ze Starego Testamentu. Już sama ilość Ksiąg jest tu znamienna; o ile 1Kor nawiązywał do 18 Ksiąg, Ga sięga jedynie do 9, podczas gdy Rz do 21. Szczególnie jaskrawy ilościowy skok daje się zauważyć w stosunku do Wj (z 3 nawiązań i żadnego cytatu do 7 nawiązań i cytatów oraz 4 cytatów bezpośrednich), Pwt (z 3 nawiązań i cytatów oraz 2 cytatów bezpośrednich do 11 nawiązań i cytatów oraz 7 cytatów bezpośrednich), Ps (z 2 nawiązań i cytatów oraz jednego cytatu bezpośredniego do 24 nawiązań i cytatów oraz 19 cytatów bezpośrednich) oraz Iz (z 3 nawiązań i cytatów oraz 2 cytatów bezpośrednich do 29 nawiązań i cytatów oraz 24 cytatów bezpośrednich).

Wnioski: Całość obserwacji pozwala przypuszczać, że:

1. Refleksja doktrynalno-parenetyczna Apostoła Narodów znajduje swe systematyczne pogłębianie w analizie tekstów starotestamentalnych.
2. Główny akcent tej refleksji znajduje swe oparcie w Pięcioksięgu (głównie w Rdz i Pwt), Księgach Proroków Większych (głównie Iz) oraz Księdze Psalmów.
3. Gwałtowny skok ilościowy starotestamentalnych nawiązań i cytatów między Rz a wcześniejszymi Listami (gdzie 1-2Kor praktycznie nie ustępują objętością tekstu) pozwala przypuszczać, że refleksja tego Listu znajduje swe najgłębsze starotestamentalne uzasadnienie, a z drugiej strony sugeruje, że właśnie tam należy szukać źródeł ubogacenia Pawłowej terminologii, czy to ilościowo, czy pod względem nośnika treściowo-teologicznego.

PRZYPISY:

¹ W.G. Kümmel, *Das Neue Testament im 20. Jahrhundert*, w: SBS 50, Stuttgart 1970, s. 131ns, pisze o roli, jaką odgrywają i winny odgrywać pomoce językowo teologiczne. Powołuje się tu na cele jakie stawiał sobie ThWNT, a także prezentuje mocno krytykowane stanowisko J. Barr'a (*The Semantics of Biblical Language* [1961]), który postawił tezę, że w pracy filologicznej nacisk należy kłaść na całe ciągi myślowe, a nie poszczególne słowa. Przedstawia następnie stanowisko D. Hilla (*Greek Words and Hebrew Meanings. Studies in the Semantics of Soteriological Terms*, Cambridge 1967), który po trosze w duchu Barr'a zauważał, że objaśnienie historii słowa i pola znaczeniowego istotnych terminów, co starają się robić słowniki teologiczne, jest jedynie przygotowawczą pracą dla badań teologii Nowego Testamentu, nie jest zaś samą teologią; podobnie: G. Friedrich, *Semasiologie und Lexikologie*, w: *ThLZ* 94 (1969), s. 801ns.

² W.G. Kümmel, *Das Neue Testament im 20. Jahrhundert...*, op. cit., s. 51-57 prezentuje historię rozwoju poglądów na temat autentyczności tego Listu wyliczając kluczowe momenty. Wyjściowe stanowisko dla badań XX w. zaprezentowane przez F.C. Baur'a jako autentycznie Pawłowe uznawało jedynie Rz, 1-2Kor i Ga. Jeszcze trzydzieści lat temu podobne stanowisko zajęli A.Q. Morton i L. Mc Leman, badając komputerowo statystykę Listów Apostoła Narodów (*Man and the Myth*, London 1966). Stanowisko to krytycznie ocenił J.J. O'Rourke, pytając czy metoda statystyczna jest w stanie zanalizować wszystkie problemy literackie w sposób przekonujący. Obecny pogląd większości badaczy na kwestię autentyczności 2Tes przedstawia K.H. Schelkle w swym wprowadzeniu *Paulus, Leben - Briefe - Theologie*, Darmstadt ²1988, tł. wł., *Paolo. Vita, lettere, teologia*, Brescia 1990, s. 148., pisząc: *Dziś większość badaczy w kwestii 2Tes widzi w tym piśmie pracę redaktora, który posługiwał się 1Tes, rozwijając go. Jego pseudoepigraficzny charakter staje się szczególnie widoczny tam, gdzie redaktor aż do sprzeczności z 1Tes zmienia idee przejmowane z tego Listu.*

³ H.W. Bartsch, *Die historische Situation des Römerbriefes*, w: *StudEv* 4,1 (1968), s. 281-291; G. Bornkamm, *Der Römerbrief als Testament des Paulus*, w: *Geschichte und Glaube* t. 2., *Gesammelte Aufsätze* t. 4., München 1971, s. 138-161; J. Friedrich - W. Pöhlman - P. Stuhlmacher, *Zur historischen Situation vom Röm 13,1-7*, w: *ZThK* 73 (1976),

s. 131-166; L. Hammer, *Der Römerbrief als Testament des Paulus*, w: B_EvTh 53, Geschichte und Glaube t. 2., Gesammelte Aufsätze IV, München 1971, s. 55-61; J. Jewell, *Der Brief nach Jerusalem. Über Veranlassung und Adresse des Römerbriefes*, w: S_tTh 25 (1971), s. 61-73; G. Klein, *Abfassungszweck des Römerbriefes*, w: Rekonstruktion und Interpretation. Geschichtliche Aufsätze zum Neuen Testament, 1969, s. 129-144; K. Romaniuk, *Adresaci i cel listu św. Pawła do Rzymian*, w: RBL 26 (1973), s. 111-117; P. Stuhlmacher, *Der Abfassungszweck des Römerbriefes*, w: ZNW 77 (1986), s. 180-193; W. Wiefel, *Die jüdische Gemeinschaft im antiken Rom und die Anfänge des römischen Christentums: Bemerkung zu Anlass und Zweck des Römerbriefes*, w: Judaica 26 (1970), s. 65-88; U. Wilckens, *Über Abfassungszweck und Aufbau des Römerbriefes*, w: Rechtfertigung als Freiheit. Paulusstudien, Neukirchen 1974, s. 110-170.